

LOZAN ANTLAŞMASI SONRASI TÜRKİYE’NİN AZINLIKLARA YÖNELİK POLİTİKALARI

Ramazan Erhan GÜLLÜ*

Öz

Lozan Antlaşması’na göre Türkiye’de sadece gayrimüslimler azınlık statüsünde olacaklardı. Lozan Konferansı sırasında, Türkiye’nin azınlık tanımının nasıl olacağı uzun tartışmalara neden olmuş, batılı devletlerin Türkiye’deki bazı Müslüman unsurları da azınlık statüsüne dâhil etmek istemeleri, Türk heyetinin itirazları üzerine kabul edilmemişti. Antlaşma gayrimüslimlerin azınlık statüsünde olduklarını belirtse de Türkiye ilerleyen süreçteki uygulamalarında sadece Rum, Ermeni ve Yahudileri azınlık olarak kabul etmişti. Bu üç grup dışında kalan gayrimüslim unsurlar da uygulamada azınlık statüsü dışında kalmışlardı. Ayrıca azınlıkların dinî merkezleri olan hahambaşılık ile patrikhanelerin de önceki dönemlerde sahip oldukları birçok ayrıcalık kaldırılmıştı. Buna rağmen Türkiye’nin azınlık politikaları azınlıklara karşı genel bir güvensizlik üzerine şekillenmişti. Bunun nedeni de mütareke döneminde gayrimüslim unsurlarla yaşanan çatışmalardı. Mütareke dönemi, Türkiye’nin azınlık politikalarının belirlenmesinde uzun süre etkili olmaya devam etmişti.

Anahtar Kelimeler: Lozan Antlaşması, Azınlıklar, İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi

Abstract

Turkey’s Minority Policy after the Treaty of Lausanne

In reference to the Treaty of Lausanne only non-Muslims were recognized as minorities in Turkey. Issues such as the definition of minorities and the rights of the minorities caused long debates during the Lausanne Conference and the Turkish delegation insisted on the determination of minorities only by religious distinction. Although the treaty indicates a general statement that non-Muslims to be considered as minorities, Turkey has narrowed the meaning of this statement and recognized only Greeks, Armenians and Jews as minorities. Non-Muslims other than these three groups are not officially considered to be of minority status. Besides, the privileges of the Greek and Armenian Patriarchs and Rabbinate given by the Ottoman Empire were abolished. Despite the narrowed recognition, the state’s approach to minorities was shaped by a general sense of mistrust in the early periods. The main reason for this was the clashes between Muslim and non-Muslim subjects during the armistice. The armistice period continued to be effective in the determination of Turkey’s minority policies for a long time.

Keywords: Treaty of Lausanne, Minorities, Orthodox Patriarchate of Istanbul, Armenian Patriarchate

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ramazan.gullu@istanbul.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-6819-4003>

Giriş

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idaresi Tanzimat ve sonrası sürece kadar temelde İslam Hukuku'na dayanılarak yürütülmüştü. "Millet Sistemi" olarak (veya bazı araştırmacılar tarafından "iltizam sistemi" gibi farklı kavramlarla) adlandırılan ve Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi sonrası teşkilatlandırdığı kabul edilen bir yapılanma ile devlet, ülkede yaşayan en fazla nüfusa sahip ve farklı inanıştaki üç farklı gayrimüslim topluluğu Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler ayrı milletler olarak tanıyıyor, başkent İstanbul'da bulunan kendilerine ait dinî merkezler aracılığıyla da onların ülke genelindeki idarelerini sağlıyordu. Temel referans olarak İslam Hukuku'na dayanan devlet, kendine özgü teşkilatlanmalarla bu idareyi sistemli bir hale getirmeye gayret etmişti¹.

Tanzimat süreci ve özellikle Islahat Fermanı'ndan sonrası ise bu sistem tamamen değişmiş, bu üç millet hâricindeki farklı dinî ve etnik topluluklar da ayrı milletler olarak tanınmışlardı. Katolik ve Protestanlardan sonra Rum Melkitler ve Bulgarlar ile diğer bazı Ortodokslar devlet tarafından tanınan yeni idari yapılara sahip olmuşlardı. Ayrıca Islahat Fermanı sonrası devlet tarafından kabul edilen nizamnamelerle kendi iç idarelerini yürüten gayrimüslim milletler, bu tarihlerden itibaren bir anlamda kendi içlerinde özerk yaşama hakkı kazanmışlardı. Ülkenin geçirdiği askeri ve siyasi sürecin de tesiriyle bu idari yapı devletle gayrimüslim milletler ve onların temsilcileri arasında giderek artan problemlere neden olacaktı. Birinci Dünya Savaşı sırasında hükümetin gayrimüslimlerin idare sistemlerinde değişiklik yapma teşebbüsleri uzun süreli olmamış, Mütareke döneminde yaşanan çatışmalar ise –örneğin Ermeni ve Rum patrikhanelerinin faaliyetlerinde görüleceği üzere – bazı gayrimüslim milletlerle devlet arasında kopuşa neden olmuştu².

Mütareke döneminde Ermeni ve Rum patrikhaneleri ile onlarla birlikte hareket eden kimi ahalinin faaliyetleri, Türkiye'nin Lozan Konferansı'nda azınlıklarla ilgili görüşmelerdeki tavrına ve sonraki süreçte hayata geçireceği azınlık politikalarına doğrudan etki etmişti. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşananları, devletin tekrar zayıflaması

¹ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 70-78.

² Mütareke döneminde Ermeni ve Rum patrikhanelerinin faaliyetleri hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, "Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXV/75, (2009), 575-605.

halinde tekrarlanması muhtemel tehlikeler olarak gören Türkiye, azınlıklarla ilgili tavır ve politikalarını da buna göre belirlemeye çalışacaktı. Lozan'da yapılan görüşmelerde, gayrimüslimler dışında azınlık tanımını reddeden Türkiye, uygulamada da Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerindeki millet uygulamalarına benzer olarak gayrimüslimlerden de sadece Ermeni, Rum ve Yahudileri azınlık olarak kabul etmiş, diğer unsurlar azınlık tanımının dışında kalmışlardı. Antlaşmanın 37-45. maddelerinden oluşan azınlıklarla ilgili kısımda bu hususta açık bir ifade yer almamakla birlikte, yeni Türkiye Devleti azınlık politikalarını bu esas üzerine inşa etmişti³.

Patrikhanelerle Hahambaşılık'ın Kapatılması Tartışmaları

Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlık politikalarını belirleyen esas unsurların başında, mütareke döneminde yaşananlar – özellikle Rum Patrikhanesi'nin faaliyetleri - gelmekteydi. Devlet, patrikhanenin mütareke dönemi boyunca izlediği tavrı sonraki süreç için de bir tehdit unsuru olarak değerlendirmiş, bu dönemi gerekçe göstererek de azınlık kurumlarının güç ve otoritelerini mümkün olduğu kadar sınırlı tutmaya hatta bu kurumları tamamen etkisizleştirmeye gayret etmişti. Bu uygulamaları Türk kamuoyu da desteklemekte hatta kamuoyu hükümeti bu konularda teşvik etmekteydi. Hükümetin, millî devleti güçlendirmeye yönelik olarak çıkardığı kanunlar ve hayata geçirdiği çeşitli uygulamalar içerisinde azınlıklarla ilgili politikalarının da yürürlüğe konulduğu anlaşılmaktaydı. Türkiye'nin azınlık politikaları süreç içerisinde yaşanan birçok iç ve dış gelişmenin etrafında, dönem dönem ciddi farklılıklar göstermekle birlikte Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan politikalar daha sert ve sınırlayıcı özellikler taşıyordu⁴.

1924 yılı başlarında “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” ile eğitimde yapılan düzenlemeler ve sağlanan birlik ile hilâfetin kaldırılmasının ardından Türk kamuoyunun beklentisi patrikhaneler ile hahambaşılığın da özellikle de İstanbul Rum Patrikhanesi'nin kapatılması yönündeydi. Hatta hükümetin de bu konuda hazırlıklar yaptığı, kısa süre içinde gayrimüslim

³ Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili maddeleri için bkz. *Lozan Barış Konferansı – Tutanaklar, Belgeler*, Takım: II, Cilt: 2, Çev. Seha L. Meray, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970), 11-14.; İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 103-106.

⁴ Haktan Birsnel, *Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, (İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2011), 166-172.

dinî merkezleri ile ilgili uygulamaların da hayata geçirileceği ifade edilmekteydi. Kamuoyunda bazıları hilafetle gayrimüslim kurumlarının statüsünü benzer olarak görerek bu kurumların da kapatılması gerektiğini savunurken, kimileri de hilâfetle hahamhane ve patrikhanenin aynı statüde değerlendirilemeyecekleri görüşündeydiler. Ancak bütün bunlar kamuoyunda dile getirilen çeşitli kanaatler ve beklentiler şeklindeydi. Herhangi bir yetkili bu hususta bir açıklama yapmış veya resmî bir görüş dile getirilmiş değildi⁵.

Türk basınında yer alan bu tür haberlere karşılık, patrikhaneler ile hahambaşılık konuyla ilgili resmî bir gelişme olmadığını ifade etseler de bu tür yorumların yetkililerin görüşlerinin aksine dile getirilemeyeceği düşüncesiyle, hükümetin konuya açıklık getirmesini beklemekteydiler. Özellikle Rum Patrikhanesi yetkilileri ile Rumca gazeteler, çıkan haberler hakkında endişeliydiler ve böyle bir uygulamanın hayata geçirilmesinin Lozan Antlaşması'na aykırı olacağını söylemekteydiler. Tepkilerin merkezinde yer alan Rumların bu söylemleri Türk kamuoyu tarafından patrikhanenin yine dış destek arayışında olduğu şeklinde yorumlanıyordu. Ermeni Patrikhanesi herhangi bir görüş bildirmezken⁶, hahambaşılık söylentilerin kendilerini rahatsız etmediğini açıklamıştı. Türk basınına konuşan Hahambaşı Vekili Haim Bejerano Efendi, hahambaşılığın eskiden beri Türklerle kardeşçe yaşama yanlısı politikalar izlediğini, hâlen de aynı politikalarını sürdürdüğünü ve hükümet hahambaşılığı Türkiye dışına çıkarmak isterse şimdiye kadar hükümetin her politikasına uydukları gibi buna da uyacaklarını ve gerekeni yapacaklarını söylemişti⁷.

Aynı gün, basına yansıyan bu tartışmalar hakkında bir açıklama yapan İstanbul Valisi Haydar Bey de kendilerine bu konularla ilgili resmî bir tebligatta bulunulmadığını belirtmekle birlikte o da Rum Patrikhanesi'ni hedef almış ve böyle bir konunun tartışılmasına dahi gerek olmadığını ifade etmişti. Kendileri için patrikhanenin zaten ilga edilmiş bir statüde görüldüğünü söyleyen Haydar Bey, “patrikhane kelimesinin mânâsını

⁵ “Patrikliklerin İlgâsına Hükümet Karar Verdi mi?”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 977-4005, 12 Mart 1924, 2.

⁶ Ermeni Patrikhanesi bu tarihlerde henüz bir açıklama yapmamış olmasına rağmen, Türk basınında yer alan kimi haberlere göre, Ermeni ileri gelenlerinden birçoğu patrikhanenin artık İstanbul'da kalamayacağı görüşünü kabullenmişlerdi. Yetkililer tarafından, patrikhane İstanbul'dan çıkarılırsa nereye nakledilmesinin uygun olacağına dair çalışmalar yapılmakta olduğu, böyle bir durumda en uygun nakil yeri olarak da Kudüs'ün düşünüldüğü ifade edilmekteydi. “Patrikhâneler – Ermeni Patrikhânesi İstanbul'dan Gidiyor mu?”, *Tanin*, nr. 510, 12 Mart 1924, 1.

⁷ “İlgâ Rivâyetleri Karşısında Ne Düşünüyorlar?”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 977-4005, 12 Mart 1924, 3.

dahi bilmediğini”, böyle bir kurum için konuşmanın da doğru olmadığını belirtmişti⁸.

Türk basınında ise konu, ağırlıklı olarak Rum Patrikhanesi merkezli bir şekilde tartışılmaya devam ediliyordu. Hilâfetle gayrimüslim kurumları arasında benzerlik olmadığı görüşünde olanlardan Necmeddin Sâdık'a göre, Lozan'daki tartışmalar patrikhanenin Türkiye'den çıkarılması için hilâfetin kaldırılması ile ilgili karara benzer bir yasal işleme gerek olmadığını zaten göstermişti. Bununla birlikte Lozan Antlaşması ile patrikhane ve diğer gayrimüslim kurumları, azınlıkların doğrudan bağlı oldukları kurumlar haline gelmişlerdi. Özel olarak patrikhane ise hâlen Ortodokslar için en büyük ruhani merkezlerdendi. Hilâfet ise bu şekilde bir karşılığı ve nüfuzu olmayan bir kurumdu. İslâmiyette dinî kurumlar, kilise tarzı bir yapı ve ruhâniyet içermediği için de bu hususta hilâfetle yapılan benzetme doğru değildi. Bununla birlikte gayrimüslim kurumlarını, hilâfetle hiçbir benzetme veya bağlantıya gerek görmeden, azınlıkların bizzat kendileri, kendi menfaatleri için lağvetmeliydiler. Çünkü Türkiye'de uygulamaya konulacak olan Medeni Kanun, Müslim veya gayrimüslim tüm ahali için şimdiye kadar dini kurumlar üzerinden yapılan evlilik, boşanma ve verâset gibi işlemleri bu kurumların yetkisinden alarak sadece devletin kanunlarına bağlayacaktı. Örneğin Rum Patrikhanesi artık ibadet ve papaz tayini dışında bir yetkiye sahip olamayacaktı. Bu şekilde yetkisiz ve tarihi lekeli hatıralarla dolu bir kurumun devamı Rumlar için sadece zarar anlamına gelecekti. Bu zarardan korunmak için de kendileri doğrudan patrikhaneyi lağvederek, hayatlarını bu kötü hatıralardan arındırarak sürdürmeliydiler⁹.

Basındaki tartışma ve görüşlere benzer olarak, hilâfetin kaldırılması sonrası Mustafa Kemal Paşa'nın hahamhâne ve patrikhaneler ile ilgili temel görüşü de, kamuoyunda dile getirilen görüşlere benzer şekilde bu kurumların da halifelik gibi kaldırılmaları yönündeydi. 4 Mayıs 1924 tarihli Türk gazetelerinde, Mustafa Kemal Paşa'nın daha önce Amerikan Gazetesi *The New York Herald*'ta yayımlanan bir mülâkatının tercümesi yer almıştı. Mülâkatta, Mustafa Kemal Paşa hahamhâne ve patrikhaneler hakkındaki görüşlerini açıkça ifade etmiş, Osmanlı Devleti'nin son döneminde gayrimüslimlerin idaresinde yaşanan değişimlerden, elde ettikleri imtiyazlarla patrikhanelerin devletle çatışmayı göze

⁸ “Patrikhaneler Hakkında Vali Haydar Bey'in Beyânâtı”, *Tevhid-i Efkâr*, nr. 977-4005, 12 Mart 1924, 3.

⁹ Necmeddin Sâdık, “Patrikhâne Niçün Lağvedilmelidir?”, *Akşam*, nr. 1951, 12 Mart 1924, 1.

alacak derecede güçlendiklerinden, kilise ve okullarda devlet aleyhine yapılan çalışmalarla özellikle Rumların mütareke sonrası faaliyetlerinden bahsederek, “böyle bir vaziyete İngiltere, Fransa, Amerika veya herhangi bir milletin ne kadar zaman tahammül edebileceklerini sorarız” demişti¹⁰. Mülâkattaki ifadeler kamuoyunda yeniden, gayrimüslim kurumları ile ilgili tartışmalara neden olmuş, özellikle patrikhaneler ve hahamhane çevreleri, son durum nedeniyle endişeli bir halde bulduklarına dâir bazı beyânlarda bulunmuşlardı. Ayrıca Avrupa gazeteleri de mülâkatla ilgili haberlerinde, Türkiye'deki gayrimüslimlerin durumlarına dair benzer endişeleri vurgulayan yayınlar yapmışlardı¹¹.

Mülâkat Türk basınında yayımlanınca hemen bir tezkibte bulunulmamış olması da Türkiye kamuoyunda mülâkatın doğru olduğunun ve Mustafa Kemal Paşa'nın gayrimüslim kurumları hakkında eskiden beri sahip olduğu görüşleri sürdürdüğünün düşünülmesine neden olmuştu. *The New York Herald* gazetesinin 23 Mart 1924 tarihli sayısında Mustafa Kemal Paşa ile yapıldığı belirtilen böyle bir röportaj yayımlanmıştı. Ayrıca buradaki mülâkat metni Türk gazetelerinde yer alan tercümeden çok daha geniştir. Türkçe tercümede mülâkat ana hatlarıyla verilmişti. Gazete, mülâkatın Ankara'da Ella Priter tarafından gerçekleştirildiğini belirtmişti¹².

Ancak mülâkatın, üzerinden bir buçuk aya yakın zaman geçtikten sonra Türk basınında (hem de neredeyse tüm gazetelerde aynı gün) yer alması, mülâkatın bilinçli olarak bu tarihlerde Türk gazetelerinde yayımlattırıldığını düşündürmektedir. Basında, üzerinden geçen birkaç güne rağmen tezkib edilmediğine göre mülâkatın doğruluğuna inanmak

¹⁰ “Patrikhânelere Dâir Gazi Paşa'nın Beyânâtı”, *İkdam*, nr. 9731, 4 Mayıs 1924, 2.; “Reis-i Cumhuriyumuzun Beyânâtı: Patrikhaneler” – “Türk Cumhuriyeti hilâfeti kaldırdıktan sonra patrikhaneleri bu şekilde bırakamaz.”, *Vakit*, nr. 2283, 4 Mayıs 1924, 1-2.; “Patrikhanelerin İlga'sı Mes'alesi” – “Reis-i Cumhuri Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Bir Amerikan Gazetesi'ne Beyânâtı”, *Vatan*, nr. 384, 4 Mayıs 1924, 2.; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. III, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997), 102-104. Demeç, kısaltılmış şekliyle farklı gazetelerde de yer almıştı. “Gazi Paşa'nın Bir Amerika Gazetecisine Beyânâtı” – “Hilâfetden sonra Türkiye'de bulunan diğer müessesât-ı rûhâniyyenin kalkması lâzımdır.”, *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 1113, 4 Mayıs 1924, 1.

¹¹ Örneğin, Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bazı yazılarda, İngiltere'de özellikle Times gazetesinin konuyla ilgili haberinden bahsediliyordu. Hatta Times gazetesine göre, haberi yayımlayan gazete Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerini haklı bularak, “Onların İstanbul'dan uzaklaştırılması pek fena olmaz çünkü şimdiye kadar orada yapmadık(ları) rezalet kalmamıştır” demişti. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.)*, Kutu No.: 1/189 (50-3), Fihrist No.: 48.

¹² “Turk Loyal to Caliph Only in Religion: Not Backing Him as Politician; Expelled Because Opinions Menaced Land, Says Kemal: Declares Christian Patriarchs Must Go”, *The New York Herald*, 23 March 1924, 1.

gerektiği şeklinde yazılar da yayımlanmıştı. Bu görüşte olanlardan Necmeddin Sâdık'a göre, ayrıca Paşa'nın mülâkatı patrikhaneler ve hahambaşılığın Türkiye için hem siyasi hem de içtimâî açılardan sorunlar olarak var olduklarını göstermişti. Siyasi boyut, özellikle patrikhanelerin kısa zaman önce Türkiye karşıtı tavırlarıyla açık şekilde kendini göstermişti. Etkin oldukları her unsurla birlikte patrikhaneler devlet karşıtı bir tavır sergilemişlerdi. İçtimâî boyut ise, toplumun gelişiminde bu dinî merkezlerin de hilâfet kadar olumsuz birer yapı oldukları gerçeğiydi. Necmeddin Sâdık, Mustafa Kemal Paşa'nın mülâkatındaki ifadelerini, bizzat bu kurumları idare edenlerin, önemli bir uyarı olarak değerlendirmeleri ve din-devlet işlerini birbirinden ayırmaya başlayan Türkiye'nin uygulamalarını doğrudan kendilerinin hayata geçirmeleri gerektiği görüşündeydi¹³.

Basında bu şekilde tartışmalar yer alması üzerine, (mülâkatın Türk basınında yer almasından dört gün sonra) Anadolu Ajansı aracılığıyla yayımlanan bir metinle ve bazı gazetecilere yapılan açıklamalarla mülâkat tekzip edilmişti. Tekzip metninde, Mustafa Kemal Paşa'nın patrikhaneler ve hahamhâne hakkında böyle bir beyânatta bulunmadığı ifade edilmekteydi. Basına yapılan diğer açıklamalarda da hükümetin hahamhâne ve patrikhaneler hakkında şimdilik herhangi bir tasavvurunun bulunmadığı söylenmişti¹⁴. Mustafa Kemal Paşa bu konuyla ilgili olarak ayrıca herhangi bir açıklama yapmamış, mülâkatın yapıлып yapılmadığı ve eğer yapılmadıysa böyle bir metnin neden basında yer aldığı gibi hususlarla ilgili olarak bir beyânda da bulunmamıştı. Ayrıca tekzip edilen metindeki görüşlerin aleyhine de herhangi bir açıklama yapmamış, diğer yetkililerin basına verdikleri bilgilerde sadece, hükümetin şimdilik konuyla ilgili bir tasavvurunun bulunmadığı ifade edilmişti. Ayrıca aynı tarihlerde Türkiye'deki azınlıklarla ilgili meselelerle ilgilenmek üzere Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı olarak "Ekalliyetler Müdüriyeti" adıyla resmî bir birim

¹³ Necmeddin Sâdık, "Gazi Paşa'nın İkazı", *Akşam*, nr. 2004, 7 Mayıs 1924, 1.

¹⁴ "Musanna' Bir Mülâkat" – "3 Mayıs 340 tarihli gazetelerde Reis-i Cumhûr Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin New York Herald Gazetesi muhâbiriyle mülâkatına atfen patrikhaneler ve hahamhâne hakkında ba'zı beyânât görülmüştür. Böyle bir mülâkat esâsen vâki' olmamıştır. Binâen aleyh rivâyet olunan beyânât kâmilen musanna'dır.", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 1114, 8 Mayıs 1924, 2.; "Patrikhaneler ve Hahamhâneler Hakkında Bir Tasavvur Yokdur", *Cumhuriyet*, nr. 2, 8 Mayıs 1924, 3. Hilâfetin kaldırılması sonrası patrikhaneler ve hahamhâne hakkında Türk kamuoyundaki tartışmalar ve Mustafa Kemal Paşa'nın tekzip edilen mülâkatı hakkında ayrıca bkz. Ersin Müezzinoğlu, "Hilafetin Kaldırılması Sonrası Patrikhaneler ve Hahambaşılık Tartışmaları", *International Journal of Social Science*, c. IV/46, (2016), 118-126.

oluşturulmuştu¹⁵.

Netice olarak mülâkat çerçevesinde yaşanan tartışma ve açıklamalar, mülâkatın yapılmış olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Patrikhaneler ve hahambaşılıkla ilgili olarak devam eden süreçte yapılan düzenlemeler de bu kanaati doğrulamaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın mülâkatla ilgili sessiz kalmasını ve sonradan yayımlattırılan tezkib metnini ise Lozan Konferansı sırasında patrikhanenin ülkeden çıkarılması talebinde görüldüğü gibi, patrikhaneler ve hahambaşılık konularında yapılmak istenenler hususunda siyasi bir hamle olarak değerlendirebiliriz. Mülâkatında bu kurumların lağvı veya ülkeden çıkarılması gerektiğini ifade eden Paşa, hilâfetle bu kurumların durumu arasında net bir benzerlik olmadığını ve Lozan Antlaşması'nın azınlık hükümleri çerçevesinde bu kurumların azınlıkların idaresi için gerekli olduklarının elbette farkındaydı. Ancak idari yapı ve statüleri eskisi gibi sürdürülemeyecek olan bu kurumlara dolaylı yoldan mesaj vererek, devletin yaptırım uygulamasını beklemeden kendilerinin ülkede oluşan yeni sisteme uymaları uyarısında bulunmuştu. Bu uyarı başarılı da olacak ve devam eden süreçte hem hahambaşılık hem de patrikhaneler, öncelikle Medeni Kanun ve diğer uygulamalar çerçevesinde daha önce sahip oldukları birçok ayrıcalıktan ferâgat edeceklerdi.

Azınlıkların Lozan Antlaşması'nın 42. Maddesindeki Haklarından Ferâgatleri

Yukarıdaki tartışmalardan kısa süre önce yürürlüğe giren 1924 Anayasası ile de Türkiye iç hukukta kendi reformlarını sürdürmeye devam etmişti. Anayasanın 88. maddesinde vatandaşlık ve Türklük tanımı yapılmakta, “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk itlâk olunur. Türkiye’de veya hâricde bir Türk babanın sülbünden doğan veyâhud Türkiye’de mütemekkin bir ecnebi babanın sülbünden Türkiye’de doğub da memleket dâhilinde ikamet ve sinn-i rüşde vüsûlünde resmen Türklüğü ihtiyâr eden veyâhud vatandaşlık kanunu mücebince Türklüğe kabul olunan herkes Türk’tür. Türklük sıfatı kanunen muayyen olan ahvâlde izâe edilir” denilmekteydi¹⁶. Bu madde ile bütün vatandaşların resmîyette Türk olarak kabul edildikleri ifade edilmekle birlikte,

¹⁵ “Dâhiliye Vekâleti’nde Ekalliyetler Müdüriyeti İhdâs Edilmiştir.”, *Cumhuriyet*, nr. 2, 8 Mayıs 1924, 1.

¹⁶ 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu’nun tam metni için bkz. “Teşkilât- Esâsiyye Kanunu”, Kanun No: 491, Kabul Tarihi: 20 Nisan 1340 (1924), *Resmî Cerîde*, nr. 71, 24.05.1924, 5-7.

“vatandaşlık itibariyle” ifadesinin aslen Türk olmayan azınlıklara atfı yaptığı ve aslında bürokratik uygulamalarda Türklerle azınlıklar arasında uygulanacak ayrıma işaret ettiği belirtilerek eleştiriler de getirilmişti. Özellikle Türkiye'nin bu dönemde katı bir Türkleştirme politikası uyguladığını düşünen kimi araştırmacılara göre, bu madde azınlıkların birçok devlet görevinden ve çeşitli haklardan uzak tutulmalarının temelini oluşturmuştu¹⁷.

İç hukukta yapılan değişikliklerle birlikte, Lozan sonrası azınlıklarla ilgili temel problemlerden birisi Lozan Antlaşması'nın azınlıklara aile hukukunu uygulama hakkını veren 42. maddesi idi. Türkiye, bu maddeyi çift hukukluluğa sebep olacağı gerekçesiyle problemlili bulmaktaydı. Hükümetin bu olumsuz tutumu nedeniyle azınlıklar (önce Yahudiler, ardından da Ermeniler ve Rumlar) 1926 yılında onaylanarak yürürlüğe girecek olan Medeni Kanun'un hazırlık çalışmaları sırasında Lozan Antlaşması'nda azınlık kurumlarına bırakılan aile hukuku ile uygulamaları yürütme haklarından ferâgat etmişlerdi. Bu durum Mustafa Kemal Paşa ve hükümetle birlikte genel anlamda Türk kamuoyunun da beklentisiydi. Türk kamuoyu, azınlıkların bundan böyle hem devletle hem de Müslüman ahali ile uyum içinde yaşayarak, eski problemleri ortadan kaldırmalarının yolunun öncelikle ülkedeki herkesi kapsayan yasalara onların da uymasından geçtiği görüşündeydi. Azınlıkların, devletin irâdesi hâricinde hukuki ayrıcalıklara sahip olması böyle bir uyuma engel olmak dışında bir anlama gelmemekteydi. Bu yüzden Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili hükümleri de ihtiyatla değerlendiriliyor, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi kanunlarının zaten azınlıkların haklarını da temin etmek için yeterli olacağı ifade ediliyordu. Bu hususta ilk adımı atan Yahudilerin tavrı da takdirle karşılanacak, Türk kamuoyu Yahudilerin tavrına benzer olarak Ermeni ve Rumların da aynı ferâgatta bulunmaları gerektiğini vurgulayacaktı¹⁸.

Neticede hükümetin ve kamuoyunun beklentileri gerçekleşmiş ve azınlıklar aile hukuku alanında Medeni Kanun'un gereklerine uymayı kabullenmişlerdi. Hahambaşılık ile Rum ve Ermeni patrikhaneleri Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi ile kendilerine bırakılan

¹⁷ 1924 Anayasası'nın vatandaşlık/yurttaşlık anlayışı ve bu çerçevede yaşanan tartışmalar ile vatandaşlık/yurttaşlık anlayışına dair başlıca kanunlar hakkında bkz. Bihterin Vural Dinçkol – Alper Işık, “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, s. 21, (2015), 13-41.

¹⁸ “Ekalliyetler Hukûku”, *Cumhuriyet*, nr. 486, 15 Eylül 1925, 1. İmzasız Başyazı.; Necmeddin Sâdık, “Ekalliyetlerin Vaz'iyeti”, *Akşam*, nr. 2488, 16 Eylül 1925, 1.

aile hukukuna dair yükümlülüklerden ferâgat ettiklerini açıklamışlardı¹⁹. Ayrıca Ermeni Katolik ve Protestan cemâatleri de (sonraki süreçteki uygulamalarda ayrı birer azınlık toplumu olarak görülmemekle birlikte) aynı ferâgat beyânlarında bulunmuşlardı. Protestanlar, kanunun hazırlık aşamasında diğer gruplarla aynı tarihlerde ferâgat beyânını bildirirken; Katolikler, Medeni Kanun'un mecliste kabulünden sonra ferâgat beyânında bulunmuşlardı²⁰. Katolik ve Protestanların da ferâgat beyânlarında bulunmaları aslında hükümetin de o tarihlerde bu toplulukları ayrı azınlık grupları olarak gördüğünü göstermektedir. Ancak ilerleyen dönemlerdeki uygulamalar bu şekilde olmayacaktır. Azınlık toplumlarından gelen bu ferâgat beyânları ile artık aile hukukunda toplumun tamamı için sadece Medeni Kanun geçerli olacaktır. Kanunla, medeni nikâh şart haline getirildiği gibi ayrıca dinî nikâh yapılmasına izin veriliyordu. Müslümanlarda olduğu gibi azınlıklar da resmî nikâh sonrası kendi din adamları ve kurumları aracılığıyla dinî nikâhlarını kıyabileceklerdi. Boşanma ve miras meselelerinde de azınlıkların kendi hukuki uygulamaları kaldırdığı gibi patrikler ile hahambaşının yargıçlık yetkileri de son buluyordu. Patrikhaneler ile hahamhanedeki dini meclisler, boşanmaya veya diğer hususlara dair kendi toplumlarına sadece dini tavsiyelerde bulunmakla yükümlüydüler. Hukuki kararlar sadece devlet mahkemelerine aitti²¹. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, azınlıkların aile hukukuna dâir haklarından ferâgatleri ile “saltanat devrinden müdevver böyle sakat bir an'ânenin nihâyete ermesini ve devlet kanunlarında vahdetin te'sis etmiş olmasını memnûniyetle” karşılamıştı²².

¹⁹ Kimi araştırmacılar, azınlık kurumları ve temsilcileri tarafından alınan ferâgat kararlarının aslında hukûken geçerli olamayacağı görüşündedirler. Bu görüşte olanlardan Baskın Oran bu hususta şöyle demektedir: “... Sözü edilen 42/1 pratikte gayrimüslim azınlıkların dinsel nikah yapabilmeleriyle ilgilidir ve 1926'da İsviçre'den alınan Medeni Kanun resmî nikah zorunluluğu getirince devlet, bu üç azınlığın bu gelenek ve göreneklerinden feragat etmelerini talep etmiştir. Bu azınlıklar, tutuklama da dahil çeşitli zorlama yöntemlerinin devreye girmesi sonucu bu fıkra hükmünün getirdiği haktan feragat etmişlerdir. Ama bu azınlıklar başka herhangi bir Lozan hakkından vazgeçmiş değillerdir. Diğer yandan, böyle bir feragat hukûken de geçersizdir çünkü azınlık grupları hak öznesi değildir ... Dolayısıyla, bir bireyin hakkından o bireyin mensup olduğu grubun veya o grubu temsil eden/ettiğini ileri süren temsilcilerin vazgeçmesi söz konusu olamaz.”, Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 70-71.

²⁰ *Mahzarlar Mecmuâsı – Gayrimüslim Ekalliyetlere Mensûb Türk Tebaasının Ahdî Haklarından Ferâgatleri (Lozan Muâhedeşi: Madde 42)*, (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1926), 27-29.

²¹ Ahmet Reşit, *Ekalliyetlerin Himayesi*, (İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1933), 54-55.

²² Adliye Vekili Mahmud Esad Bey'in Baş Vekâlet'e 13 Mayıs 1926 tarihli tezkiresi; *Mahzarlar Mecmuâsı ...*, 3.

Yahudilerin bu husustaki ferâgatlerinin ardından yukarıdaki tartışmaların yaşandığı sırada alınan yeni bir kararla azınlık ve yabancı okullarındaki Türkçe dersleri ile birlikte Türkçe tarih ve coğrafya derslerinin de saatlerinin artırılması kararlaştırılmıştı²³.

Azınlık Politikalarına Etki Eden Diğer Hukukî Uygulamalar

Medeni Kanun'un kabul edilmesi sonrası Türkiye'nin azınlıklarla ilgili uygulamalarına etki eden diğer önemli hukukî metinlerden ikisi, 1926 yılında çıkarılan "Memuriyet Kanunu" ile 1924 Anayasası'nda da atıf yapılan ve 1928 yılında yürürlüğe giren "Türk Vatandaşlığı Kanunu" olmuştur. "Memuriyet Kanunu" 1926 yılı Mart ayında kabul edilmişti ve kanun memur olmanın hak ve şartlarıyla memurların sorumlulukları, vazifeleri vs. gibi birçok hususu belirliyordu. Kanunun dördüncü ve beşinci maddelerinde memur ve müstahdem olmanın şartları sıralanırken de birinci sırada "Türk olmak" şartı getiriliyordu²⁴. Kanunun bu hükmü azınlıkları dışladığı gerekçesiyle eleştirilmiş, hükmün "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak" gibi bir ibare yerine doğrudan "Türk olmak" olarak belirlenmesinin azınlıkların memur olmalarını engelleme amacından kaynaklandığı ifade edilmişti. 1924 Anayasası'na göre "vatandaşlık itibarıyla" herkes Türk kabul edildiğinden dolayı aslında bu hükmün doğrudan azınlıkları dışlayarak sadece ırken Türk olanları kastettiğini söylemek doğru değildir. Ancak bu maddenin bir süre de olsa tıp fakültesi ve diğer bazı sağlık alanlarında sadece ırken Türk olanların istihdamının sağlanmasında gerekçe olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır²⁵.

"Türk Vatandaşlığı Kanunu" da 28 Mayıs 1928 tarihinde kabul edilmişti. Toplam on yedi maddeden oluşan kanunla, "vatandaşlık itibarıyla" Türk sayılmanın şartları daha geniş ve belirgin hâle getirilmişti. Yerli ahalinin vatandaşlık şartları, yabancıların Türkiye'de vatandaşlık hakkı, yabancılarla evlenen kadın/erkek Türk vatandaşlarının durumu, daha önce vatandaşlıktan çıkarılmış olanlar, vatandaşlıktan çıkarılması gerekenlere dâir gerekçeler, ikamet ettikleri yerlere göre vatandaşlıklarının tespiti gerekenler gibi birçok mevzu çerçevesinde "vatandaşlık itibarıyla Türk olma"nın şartları bu kanunla

²³ "Gayrimüslim Mekteplerde Türkçe Tedrîsât", *Akşam*, nr. 2488, 16 Eylül 1925, 1.

²⁴ Kanunun tam metni için bkz. "Me'mûrîn Kanunu", Kanun No: 788, Kabul Tarihi: 8 Mart 1926, *Resmî Cerîde*, nr. 336, 31 Mart 1926, 1221-1224.

²⁵ Haktan Birsnel, *Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, 170-171.

belirlenmişti²⁶.

Türkiye'nin kendi iç hukuk düzenlemeleri ile yürüttüğü politikalar bu temel metinlerle sürdürülürken, 1933 yılında Başvekil İsmet Paşa ve diğer hükümet üyelerinin imzalarıyla azınlıkların idareleri hususunda yeni bir kanun taslağı hazırlanmıştı. Kanunun hazırlanış gerekçesi olarak, Lozan Antlaşması ile azınlık dinî kurumlarının sivil işlerle ilgilenmeleri usulünün kaldırıldığı ancak fiilî durumda hâlen bu kurumların sivil işleri de yürütmekte oldukları ve bu durumun sonlandırılmasının istendiği gösteriliyordu. Bu yüzden patrikhanelerin ve hahambaşılığın tüm sivil vazifelerinin sonlandırılacağı ifade ediliyordu. Hükümetin, kanun lâyhası ile birlikte Meclis'e sunduğu gerekçe yazısı tam olarak şu şekildeydi:²⁷

Esbab-ı Mucibe Lâyhası Sureti

“Hükümet, Lozan muahedenamesinin 37inci ve müteakip maddeleriyle²⁸ memleket dahilinde mevcut bulunan ekalliyetlere bazı hukuk tanımıştır. Ancak eski Osmanlı İmparatorluğu Sultanlarının verdikleri fermanlara müstenit bulunan cemaat, teşkilât ve idareleri tanınmamıştır.

Lozan Konferansı'nda ekalliyetlere dair müzakereler cereyan ederken bu cihet sarahaten tesbit edilmiş ve dinî müesseselerin bundan böyle hiçbir veçhile siyâsî ve idarî işlerle meşgul olmayacağı ve sadece dinî bir vasfı bulunacağı kabul ve tasrih kılınmıştır.

Muahedenin yukarıda yazılı 37inci ve diğer maddelerinde gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk tebaasına dünyevî noktadan kabul ettiği hukuk, Müslüman Türk umum mevzuatımıza göre verilen haklardan

²⁶ Kanunun tam metni için bkz. “Türk Vatandaşlığı Kanunu”, Kanun No: 1312, Kabul Tarihi: 28 Mayıs 1928, *Resmî Gazete*, nr. 904, 4 Haziran 1928, 5275-5277.

²⁷ Kanunun esbâb-ı mucibesi lâyhası ve kanun lâyhası suretleri; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 5, İçtima Senesi: 3, Ek: TBMM Tutanakları, Sıra Sayısı: 303, (Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1960), 1-2.; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.)*, Yer nr: 490, 01, 0, 0 Fon Kodu: 608, 107, 2, 0, lef 1-3. Kanun lâyhasının hazırlanarak Meclis'e sunulduğu ilk tarih 4 Haziran 1933'tür. Sonraki dönemde yapılan meclis görüşmelerinde zikredilen tarih de budur. Ancak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan surette, tarih 4 Haziran 1934 olarak belirtilmiştir.

²⁸ Taslak metinde yanlış olarak “97inci ve müteakip maddeler” olarak yazılmıştır.

başka bir şey değildir. Dinî işlere gelince; Lozan ahitnamesi ekalliyetlerin dinî reislerine evvelden beri tanınmış olan dünya işlerine ait hakları tamamen nefeylemiş bulunduğundan Patrikhane ve Hahamhanelerin idaresinde esas olan nizamnamelerin hükümleri bittabi merfu bulunmuştur. Şu halde hükümetin bunlar üzerinde dahilî siyaseti ve asayiş noktasından mürakabesini temin için yeni hükümler vazetmesi icap etmektedir.

Zaten Teşkilât-ı Esasiye kanunu ile memleketimizde din ve dünya işlerinin ayrılması esas kabul edilmiş bulunduğundan din müesseselerinin dünya işleriyle alâkası bulunan meselelerle meşgul olması caiz değildir.

Gerçi Patrikhane ve Hahamhanelerin idarelerinde esas olan nizamnamelerinin hükümleri merfu bulunmakta ise de bugünkü hâl-i fiilî yine bu müesseselerin eski tarzda idare edilmekte olduğunu göstermekte olduğundan bu cihetin yeni mevzuat ile kanunun icab ettirdiği şekle ircâ lâzım gelir.

İşte ekalliyetler kanunu lâyhası bu nokta-i nazardan tanzim kılınmıştır.

Kanun lâyhasının birinci maddesi ahden takarrür ettiği üzere eski fermanlar ile verilen imtiyazların ilga edildiğini, ikinci madde de dinî reislerin ancak ve münhasıran dinî merasimin ifâsına nezaret ve onunla iştiğal edebileceklerini tasrih eylemektedir. Ve dünya işleri ile alâkalarının muayyen bir müddet zarfında tasfiye edileceğini göstermektedir.

Üçüncü ve dördüncü madde dinî reislerin intihab ve sairesinde intizam-ı amme noktasından hükümetin murakabesini ne yolda yapacağına dair nizamname tanzim edeceğini göstermektedir.

Beşinci madde kanunun meriyet tarihini ve altıncı madde de hükümlerini icraya salâhiyettar vekâleti tayin eylemektedir.”

Önerilen kanunun tam metni de şu şekildeydi:

Hükûmetin Teklifi

Ekalliyetlere Ait Dinî Müesseselerin İdaresi Hakkında Kanun Lâyhası

“Madde 1 – Türkiye’de ekalliyet cemaatlerinin hukuk ve imtiyazâtına taalluk eden bil-cümle fermanlar ve irâdelerle ahkâm ve mukarrerat ve nizâmât mülğadır.

Madde 2 – Dinî müesseseler münhasıran dinî merasim ifâsıyla iştigal ederler. Hâlen mevcut cismani meclisler mülğadır.

Madde 3 – Bu kanunun neşri tarihinden itibaren zarfında hastane, eytamhane, mektebler ve saire gibi bilûmum hayrî müesseseler bu dinî müesseselerden irtibatlarını fekkederek hesaplarını tasfiye edeceklerdir. Bunlar isterlerse cemiyetler kanununa göre ayrıca birer cemiyet halinde teşekkül edebilirler.

Madde 4 – Dinî müesseselerin idare tarzları ve reislerinin intihab suretleri ayrıca nizamnamelerle tesbit olunacaktır.

Madde 5 – Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 6 – Bu kanunun tatbikine İcrâ Vekilleri Heyeti memurdur.”

Kanun taslağı hazırlandıktan sonra meclise iletilmişse de beş yıl boyunca kanunla ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştı. Kanun meclis görüşmelerine, ilk sunulduğu tarihten tam beş yıl sonra, 1938 yılı Haziran ayı içerisinde, yine taslak hazırlandığı dönemde aynı şekilde taslak metni hazırlanmış olan Cemiyetler Kanunu lâyhasına eklenerek getirilmişti. Lehte ve aleyhte dile getirilen görüşler çerçevesinde kanunun içeriği tartışılmakla birlikte, kanuna yönelik en ilginç görüşlerden birini Ermeni milletvekillerinden Berç (Keresteciyan) Türker²⁹ ifade etmişti. Türker, gayrimüslimler için “ekalliyet (azınlık)” tabirinin artık kullanılmaması gerektiğini söylemiş, tüm vatandaşların aynı kanuna tâbi oldukları için

²⁹ Atatürk’e yakınlığı ile bilinen Berç (Keresteciyan) Türker, Türkiye Cumhuriyeti’nde üç dönem milletvekilliği yapmıştı. Önceki dönemlerde Osmanlı Bankası ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nde görev yapan Türker, Millî Mücadele sırasında da Türkiye yanlısı bir tavra sahipti. Türker’in biyografisi ve görüşleri hakkında bkz. Semi Ertan, “An Armenian at the Turkish Parliament in the early Republican Period: Berç Türker – Keresteciyan (1870-1949)”, (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2005).

sadece Türk olarak ifade edilmelerini istemişti. Türker'in konuşmasında ana hatlarıyla vurguladığı hususlar şöyleydi:

“... Kanunda ekalliyetlerden bahsediliyor. Ekalliyet kelimesi kulaklarımıza gayet çirkin geliyor. Ekalliyetler kelimesi bana, kapitülasyon zamanında ecnebi devletler elinde siyasi bir âlet olan bir zümre gibi geliyor. Bunlar artık rahmet-i rahmana kavuştu. Bizim Büyük Şefimiz Atatürk parlak ziyası ile, parlak siyaseti ile bunları bir hamur etti. Artık ekalliyet yoktur. Zaten bendeniz zahiren ekalliyete mensuptum, kalbim ve ruhum ekalliyet değil Türk'tü. Binaen aleyh bugün Atatürk'ün büyük siyaseti sayesinde bütün ekalliyete mensub olanlar da Türk'tür. Ekalliyetler için bugün çok sayın hükümetimizden rica ediyorum ki, Lozan muahedesinde zikredilen ekalliyet kelimesi artık büsbütün silinsin. Yine Sayın Hariciye Vekilimizden rica ediyorum, bunu bir vesile ile silsin. Türkiye'de ekalliyet yoktur desin.

Sonra patrikhaneler; onlar da ecnebi hükümetler elinde birer siyasi alet olmuşlardı. Yani din kuvvetiyle onlar hesabına ekalliyetleri körükliyorlardı. Binaen aleyh şimdi bunlar da bu kanunla bir nizam altına sokuldu ve Türkiye Cumhuriyeti kanunları dâhiline girdi ...”³⁰

Kanun lâyihası Meclis'e, Cemiyetler Kanunu lâyihasına eklenerek getirilmiş, ayrı bir kanun olarak onaylanmadığı gibi Cemiyetler Kanunu'na da eklenmesine gerek görülmemişti. Sadece dinî kurumların idareleri hususunda yeni bir nizamname hazırlanması gerektiğine dair Cemiyetler Kanunu'na bir madde eklenmekle yetinilmişti. Azınlıkların eski imtiyazlarının Lozan Antlaşması ve sonrasında çıkarılan kanunlarla zaten ilga edilmiş olduğu, bu yüzden de yeni bir kanuna ihtiyaç olmadığı vurgulanmıştı. Dâhiliye Encümeni'nin mazbatasında kanunun onaylanmamasının gerekçesi şu şekilde açıklanmaktaydı³¹:

“Hükümetten gönderilip bu lâyha ile birleştirilmiş olan

³⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: 5, İçtima Senesi: 3, (82. İçtima, 28.06.1938), (Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1960), 412.

³¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: 5, İçtima Senesi: 3, Ek: TBMM Tutanakları, Sıra Sayısı: 303, (Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1960), 8.

ekalliyetlere aid dinî müesseselerin idaresi hakkında kanun lâyhısına gelince;

Bunun ayrı bir kanun olarak tedvin edilmesine veya bundaki hükümlerin cemiyetler kanununa konulmasına aşağıdaki sebeplerden dolayı lüzum görülmemiştir.

I – Lozan muahedesi ekalliyetlere ekseriyetten fazla hak ve imtiyazlar verilmesini değil, sadece onların ekseriyetin hâiz olduğu huktan tamamen ve onlar gibi istifadelerini istihdaf etmektedir.

II – Ekalliyetlere evvelce muhtelif vesikalarla verilmiş olan imtiyazlar onları ekseriyet derecesinde hakka mazhar eden (340) numaralı kanunla³² tamamen ilga edilmiş olduğundan bu hükmün yeni bir kanunda tekrarına lüzum yoktur.

III – Ekalliyetler (340) numaralı kanun ile kazandıkları hakka istinaden hayrî, dinî ve ruhanî, içtimaî, sıhhî, talim ve terbiyevî müesseselerini, tabî ekseriyet unsuru gibi, bunlara müteallik kanunlarla bu kanun hükümlerine göre idare edebilirler.

IV – Dinî müesseselerin idare ve murakabesi de bir nizamname ile tanzim edileceği hakkında bu kanuna bir madde konulmuştur.”

Bu gerekçelerle kanun geri çekilmiş ve başka herhangi bir kanunla birleştirilmesine de gerek görülmemiştir. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine rastlayan bu tarihlerde hükümetin azınlıklarla ilgili olumsuz tavrı ve güvensizliği – önceki dönemlere göre daha da artarak – devam etmekteydi. Azınlıklarla karşı aynı güvensizlik algısı toplumun Müslüman kesiminin geneli için de geçerliydi³³. Hükümetin, yukarıdaki kanun teklifini sunmasından bir yıl sonra yaşanan 1934 Trakya Olayları³⁴ ile öncelikle Yahudi azınlıkla ilişkiler gerginleşmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ise azınlıklara karşı devletin

³² 340 numaralı kanun, Lozan Antlaşması'nı iç hukukta yürürlüğe koyan, dolayısıyla Lozan Antlaşması'nı iç hukukun da bir parçası haline getiren kanundur. Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 68. 340 numaralı kanun metni için bkz. *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 5, (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1931), 13-14.

³³ Haktan Bırsel, *Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, 212-216.

³⁴ 1934 Trakya Olayları hakkında bkz. Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009).

güvensizliği ve olumsuz tutumu daha belirgin hale gelecekti. Azınlıklar, savaş öncesinde ve savaşın başlamasıyla, ülkenin herhangi bir işgale uğraması halinde düşmanla işbirliği yapma veya ülke içinde olay çıkararak düşmana destek verme ihtimali olan “potansiyel tehlike” veya “beşinci kol” olarak görülmeye başlanmışlardı. Azınlıklara duyulan güvensizliğin göstergesi ve onları her anlamda kontrolde tutma amacının bir sonucu olarak kabul edilebilecek iki önemli uygulama, “Yirmi Kur’a Nafia Askerleri” olarak da bilinen 1941 yılında 20 – 40 yaş arası gayrimüslim erkeklerin seferberlik kapsamında askere alınmaları hadisesi³⁵ ile 1942 yılında uygulamaya konulan “Varlık Vergisi” olmuştu. Ortaya çıkışı itibarıyla savaş şartları dolayısıyla toplumun genelinden alınacak bir vergi olmasına rağmen, oran olarak daha çok azınlıkların ödediği bir vergiye dönüşen “Varlık Vergisi” ve vergiyi ödeyemeyenlerin bir kısmı için uygulanan bazı yaptırımlar azınlıklara karşı hükümetin sert tutumu olarak değerlendirilmişti³⁶.

Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve Sonrasında Azınlık Politikaları

İkinci Dünya Savaşı sonrası ise savaş şartlarının ortadan kalkması ve Avrupa’da gelişen demokratik hareketlerin Türkiye’ye de yansmasıyla Türkiye’nin azınlıklarla ilgili politikalarında da önceki dönemlere göre daha esnek sayılabilecek uygulamalara yöneldiği görülecekti. Çok partili hayata geçiş çabalarının hızlandığı bu dönemde yeni kurulan siyasi partilerle birlikte azınlıklar lehine söylemler de artmıştı. Fakat azınlıklar, savaş döneminde yaşananlara duyulan tepkinin de etkisiyle hükümetin yumuşayan politikalarına rağmen çoğunlukla muhalefeti desteklemişlerdi. 1950 seçimleri sonrasında Demokrat Parti’nin İstanbul’dan dört gayrimüslim vekili bulunmaktaydı. Demokrat Parti iktidara gelişi ve sonraki birkaç yıl içerisinde azınlıklarla oldukça yakın bir siyaset takip etmekteydi. Fakat iç siyasette yaşanan birçok sorunla birlikte, Kıbrıs’ta yaşanan Türk Rum çatışmaları Türkiye’ye de yansıtıkça hükümetin öncelikle Rumlara, daha sonra da diğer azınlıklara

³⁵ İkinci Dünya Savaşı sırasında gayrimüslimlerin askere alınışları hakkında bkz. Rıfat N. Bali, *II. Dünya Savaşında Gayrimüslimlerin Askerlik Serüveni: Yirmi Kur’a Nafia Askerleri*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008).

³⁶ Varlık Vergisi ve uygulanışı hakkında lehte veya aleyhte oldukça geniş bir literatür mevcuttur. Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir. *Varlık Vergisi: Hatıralar – Tanıklıklar*, Derleyen: Rıfat N. Bali, (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012); Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 135-243.; Cahit Kayra, *Savaş, Türkiye ve Varlık Vergisi*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011)

yönelik politikaları giderek sertleşmeye başlayacaktı³⁷.

Türkiye'nin azınlık politikalarında farklı dönemlerde görülen değişimlere, Bozcaada ve İmroz (Gökçeada)'da yaşayan Rumlara ait okullar hakkındaki uygulamalar örnek olarak gösterilebilir. Her iki adanın Rum ahalisi de İstanbul Rumları gibi mübadeleye dâhil değildiler ve Lozan Antlaşması sonrası nüfus olarak her iki adada da kalabalık sayılabilecek bir Rum nüfus bulunmaktaydı. 1927 yılında her iki adanın idaresine dâir çıkarılan özel bir kanunla, buralarda diğer bölgelerden farklı bazı uygulamaların yapılması kabul edilmişti³⁸. 1151 sayılı bu kanunun 14. maddesi ile her iki adada yaşayan Rumların azınlık okulu açmalarının önü kesiliyordu. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gerekliliği çerçevesinde hazırlandığı anlaşılan kanuna göre, Bozcaada ve İmroz'daki tüm okullar, ülkedeki genel eğitim kanunlarına bağlı olarak açılacak, eğitim Türkçe, genel, ücretsiz ve dinî konuların dışında olacaktı³⁹. Ancak bu kanun Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili hükümlerinden 40 ve 41. maddelere aykırıydı. Bu kanun öncesi Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinden ferâgatlerle azınlıklarla ilgili olarak kendi iç hukuk kurallarını esas alan hükümet kanunu onaylayarak uygulamaya koymuştu ve kanun 1951 yılı başlarına kadar yürürlükte kalmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrası azınlıklarla ilgili politikalarda yaşanan yumuşama ile birlikte bu kanun hakkında da eleştiriler artmaya başlayacaktı. 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle azınlıklar lehine gelişen siyasi hava içerisinde, Demokrat Parti'nin Çanakkale Milletvekili Ömer Mart tarafından bir önerge ile bu kanunun Lozan Antlaşması'nın 40 ve 41. maddelerine aykırı olduğu ifade edilmiş⁴⁰ ve 1951 yılı Şubat

³⁷ Haktan Birsnel, *Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, 226-250.

³⁸ “Bozcaada ve İmroz Kazalarının Mahallî İdareleri Hakkında Kanun”, Kanun No: 1151, Kabul Tarihi: 25 Haziran 1927, *Resmî Cerîde*, nr. 638, 20 Temmuz 1927, 2891-2893.

³⁹ Kanunun 14. maddesi aynen şöyleydi: “Her iki adada Maarif umûr ve muâmelâtı, Maarif teşkilâtı hakkındaki kanun ile İlk Tedrisât Kanunu ahkâmına tevfikân tensik ve idâre olunur. Tedrisât Türkçe, umûmî, meccanî ve lâdinidir. Çocuklarına kendi dinî ve lisânını öğrettirmek isteyen veliler, ehliyeti hükûmetçe musaddak ve tedrisâtı hükûmetin daimî teftişine tâbî bulunmak ve masrafı kendileri tarafından tesviye edilmek şartıyla, hususî bir hocaya, umûmî mektep binaları dâhilinde tahsis edilecek dershanelerde program ve ders saatleri hâricinde tâyin olunacak bir saatte din ve lisan derslerini okutabilirler. Her iki adada Nahiye Maarif Encümeni, tedrisât-ı iptidaiye meclisi salâhiyyetini hâiz olmak üzere Nahiye Müdürü'nün riyaseti altında tedrisât müfettişi veya başmuallim ve tabip ile Nahiye Meclisi'nin kendi âzası içinden müntehap iki âzadan tereküp eder.”

⁴⁰ “Çanakkale Milletvekili Ömer Mart'ın, Bozcaada ve İmroz nahiyelerinin mahallî idareleri hakkındaki 1151 sayılı Kanunun 14üncü maddesinin değiştirilmesine dair kanun teklifi ve Dışişleri, İçişleri ve Millî Eğitim komisyonları raporları”, *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Cilt: 4, Toplantı: 1, (Ek:), 1-6.

ayında kanunun yürürlükten kaldırılması sağlanmıştı⁴¹. Fakat ilerleyen yıllarda değişen siyasi konjonktürün azınlık politikalarına tesiri yine bu kanun ve ona bağlı uygulamalar üzerinde de kendini göstermiş, Kıbrıs sorunu dolayısıyla Rumlarla yaşanan problemler çerçevesinde özellikle Rum azınlıkla ilgili uygulamalar tekrar sertleşmeye başlamıştı. 6-7 Eylül 1955 olayları sonrası Rumların Türkiye'den göçü, 1964 yılı Mart ayında “İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenâmesi”nin feshi ile iyice artmıştı. Adalardaki Rumlar da bu göç dalgaları ile yaşadıkları yerlerden ayrılarak büyük oranda göçe dâhil olmuşlardı. Buna bağlı olarak yeniden 1151 sayılı kanunun 14. maddesinin uygulanması gündeme gelmiş ve 1964 yılı Temmuz ayında yürürlüğe giren yeni bir kanun maddesi ile adı geçen kanun yeniden yürürlüğe konmuştu⁴².

Bir süre sonra yine Rumlarla ilgili olarak Heybeliada Ruhban Okulu'nun kapatılması ve 1980 yılı öncesinde Türkiye'de yaşanan kargaşalarla birlikte Ermeni terör örgütü Asala'nın faaliyetleri gibi etkenler Türkiye'nin birçok politikasında azınlıklarla ilgili olarak da katı bir korunma refleksiyle hareket etmesine neden olmuştu. 1990'lı yıllardan sonra Avrupa Birliği sürecine odaklanması sonrası ise Türkiye Cumhuriyeti azınlık politikalarında daha esnek davranmaya çalışacaktı. Azınlık tanımından ve temel uygulamalarından vazgeçmemekle birlikte devlet, vakıflar konusu başta olmak üzere azınlıklar açısından sorun teşkil eden konularda önceki yıllardaki katı politikalarını yumuşatmaya başlamıştı. Ancak tüm bu süreçte Lozan Antlaşması'nın azınlık tanımı ısrarla korunmuş, Avrupa Birliği'nden gelen farklı talepler de bu gerekçeyle kabul edilmemiştir⁴³.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkması ve Cumhuriyet'e geçiş sürecinde gayrimüslimlerin idarelerine etki eden önemli hususlardan birisi, Islahat Fermanı sonrası

⁴¹ “Bozcaada ve İmroz Nahiyelerinin Mahallî İdareleri hakkındaki 1151 sayılı kanunun 14üncü maddesinin yürürlükten kaldırılması hakkında kanun.”, Kanun No: 5713, Kabul Tarihi: 5/2/1951, *Resmî Gazete*, nr. 7732, 12 Şubat 1951, 1.

⁴² “Bozcaada ve İmroz Nahiyelerinin Mahallî İdareleri hakkındaki 1151 sayılı kanunun 14üncü maddesinin yürürlükten kaldırılması hakkındaki 5713 sayılı kanunun yürürlükten kaldırılması ve 1151 sayılı kanunun 14üncü maddesinin yeniden yürürlüğe konulmasına dair kanun.”, Kanun No: 502, Kabul Tarihi: 16/7/1964, *Resmî Gazete*, nr. 11761, 23 Temmuz 1964, 1.

⁴³ Avrupa Birliği sürecinde Türkiye'nin azınlık politikaları hakkında bkz. Bilâl Eryılmaz – Mücahit Bektaş, “Lozan Perspektifinden Türkiye'de Azınlık Politikaları (1923-2016)”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, c. 5/2, (2017), 35-46.; Haktan Birsnel, *Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, 307-362.

uygulamaya konulmuş olan millet nizamnamelerinin de artık fiilî ve hukukî olarak ortadan kalkması olmuştu. Yeni süreçte nizamnamelerin uygulanması söz konusu olamayacağı için, azınlık statüsüne geçilmesi de kesin bir durumdu. Bu statünün tanımı ve azınlıkların sahip olacakları hakları belirleyen yasal metin ise Lozan Antlaşması olacaktı. Lozan Antlaşması ile azınlık kavramı kesinlik kazanmış ve artık fiiliyatta da azınlık uygulamasına geçilmesi sağlanmıştı. Antlaşma, gayrimüslimlere azınlık statüsü verirken, onların kendi inanç ve adetleri çerçevesinde bir takım ayrı haklara sahip olmalarını da onaylamaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, azınlıklara Lozan Antlaşması'nda tanınan hakların, devletin millî yapısını inşa sürecinde kendi çıkaracağı yeni yasal metinlerle çelişmesini de kabul etmeyecekti. Buna bağlı olarak Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili maddelerinin uygulanmasında süreç içerisinde bazı farklılıklar görülecekti. Hatta antlaşmanın azınlıklarla ilgili bazı maddelerinin fiilen yürürlükten kalkması sağlanacaktı.

Bu tavrın arkasında yatan etken ise devletin azınlıklara “ayrıcalık” anlamına gelecek haklar vermek istememesiydi. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele ve sonrasındaki Türk yetkililerin azınlıklarla ilgili görmek istedikleri en temel politika “eşitlik” idi. Bu eşitlik vurgusu zaman zaman uygulamada azınlıkların kimi haklarından mahrum kalmalarına neden olabilecek değişimlere neden olsa da, dönemin Türk yetkilileri için bu önemli bir korunma anlamına gelmekteydi. Azınlıkların, Müslüman toplumdaki farklı bir takım haklara sahip olmalarının varacağı sonucun Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki ayrıcalıklar gibi olacağı düşünülüyor ve eşitlik vurgusuyla böyle bir sonucun önüne geçilmek isteniyordu. Medeni Kanun henüz çıkmadan azınlıkların Lozan Antlaşması'nın 42. maddesindeki haklarından vazgeçmeleri ve Türkiye'nin bu konudaki isteği de bu kaygıdan kaynaklanmaktaydı. Kendi aralarındaki aile hukuku meseleleri dahi olsa herhangi bir hukukî ayırımın, zamanla başka ayrıcalıklara veya istenmeyen hukukî problemlere neden olacağı varsayımı, Türkiye'yi Lozan Antlaşması'nın ilgili maddelerinin uygulanmasında ciddi endişelere sevk etmekteydi. Bu yüzden de Medeni Kanun'la beraber azınlıkların bu haklarından ferâgatleri sağlanarak, farklı hukukî uygulamaların önüne geçilmek istenmişti. Devletin bu “korunma” kaygısı, sonraki süreçte de devam edecek, azınlıklara karşı ihtiyatlı yaklaşım, onların idarelerine dâir uygulamaların ana eksenini oluşturacaktı.

EXTENDED ABSTRACT

With the Treaty of Lausanne only non-Muslims was recognized as minorities in Turkey. Issues such as the definition of minorities and the rights of the minorities caused long debates during the Lausanne Conference and the Turkish delegation insisted on the determination of minorities only by religious distinction. The insistence succeeded and it had officially accepted that there are no Muslim minorities in Turkey. The treaty enclosed a general statement that non-Muslims would be considered as minorities, however in action, Turkey has narrowed the meaning of this statement and only Greeks, Armenians and Jews were recognized as minorities. Other non-Muslim elements other than these groups are not officially considered to be of minority status. Besides, the privileges of the Greek and Armenian patriarchs and rabbinate given by the Ottoman State were abolished.

Despite the narrowed recognition, the state's approach to minorities has been shaped by a general sense of mistrust in the early periods. The main reason for this insecurity was the attitude of the Greek and Armenian patriarchates after the Armistice of Mudros. The Greek Patriarchate's disconnection with the state immediately after the armistice, its open support for the Greek army that occupied Anatolia, and the Armenian Patriarchate's support for the activities of the Greek Patriarchate had pushed the state to a distrust that would continue for a long time against these institutions. In the event of such a period, the idea that these institutions and the people who supported them would exhibit the same attitudes led the state to follow strict policies from the outset. Therefore, the state tried to limit the powers and authorities of these institutions as much as possible and even to neutralize them. In the course of time, the laws enacted in order to strengthen the national state and the various practices implemented would make the state's policies about minorities more visible.

The most basic policy that the Turkish authorities, especially Mustafa Kemal Pasha, wanted to implement in relation to minorities was "equality". While this emphasis on equality sometimes led to changes that might have led to the deprivation of some rights by minorities in practice, this meant significant "protection" for the Turkish authorities of the period. It was thought that the problems encountered in the period of the armistice were caused by the privileges derived by non-Muslim institutions during the late Ottoman State. In order to prevent the same situation from happening again, it was not desirable to give any group a different right of application other than the general policies of the state.

In addition, there will be developments in the policies and practices related to minorities in the ongoing process with the influence of the political developments in the country. The policies followed during the Second World War and the transition to multi-party life are examples of this contrast. Yet Turkey's European Union process has resulted in significant differences in the occurrence of this policy. In this paper, the state's approach to the minorities and the policies they implemented have been discussed immediately after the Treaty of Lausanne. Besides, the transformations in minority policies and the factors affecting these policies have been examined in the following periods.

Keywords: Treaty of Lausanne, Minorities, Orthodox Patriarchate of Istanbul, Armenian Patriarchate

EKLER

Ek 1

Azınlık Temsilcileri Tarafından, Lozan Antlaşması'nın 42. Maddesindeki Haklarından Ferâgat Ettiklerine Dâir, Adliye Vekâleti'ne Sunulan Mazbatalar ve Adliye Vekili'nin Konuyla İlgili Başvekâlet'e Yazısı

Adliye Vekâleti'nin Baş Vekâlet'e Tezkîresi*

13 Mayıs 1926

Baş Vekâlet'e

Türk Kanun-ı Medenîsi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabûlü münasebetiyle Musevi, Ermeni, Ermeni Protestan, Rum Ortodoks ve Ermeni Katolik cemâatleri Adliye Vekâleti'ne mahzarlarla mürâcaat etmişlerdir. Mürâcaatlarında, Lozan Lozan Muâhedesini'nin kırk ikinci maddesine tevfikân hükûk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiyeleri hakkında başkaca kanun tedvînine lüzûm olmadığını bildirmekte ve Türk Kanun-ı Medenîsi'nin kâffe-i ahkâmının bütün Türk vatandaşları hakkında olduğu gibi kendi haklarında da tatbikini musirr-âne talep ve ricâ etmektedirler. İstanbul'da usulü dâiresinde teşkîl olunan ekalliyet ihzâr-ı kavânîn komisyonlarından mevrûd mazbatalarda dahi bu

* *Mahzarlar Mecmuâsı – Gayrimüslim Ekalliyetlere Mensûb Türk Tebaasının Ahdi Haklarından Ferâgatleri (Lozan Muâhedesini: Madde 42)*, Ankara 1926, s. 3.

husus te'yîd ve ayrıca kanun lâyhâsı ihzârına lüzum görülmediği bildirmektedir.

Türk Cumhuriyeti Adliye Vekâleti iş bu metâlibin tervîcinde ahdî hiçbir mahzûr görmemektedir. Vekâlet, saltanat devrinden müdevver böyle sakat bir an'ânenin nihâyete ermesini ve devlet kanunlarında vahdetin te'sîs etmiş olmasını memnûniyetle kayd eder. Esbâb-ı mesrûdeye binâen Türk Kanun-ı Medenîsi'nin hukuk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiye kısımlarının dahi ekalliyetler hakkında tatbîk olunacağı ve buna binâen ekalliyet ihzâr-ı kavânin komisyonlarının vazîfelerine nihâyete verilmiş olduğunu iblağa mücâseretle keyfiyeti melfûf vesikalarla birlikte mütâlaa-i devletlerine arz eylerim efendim hazretleri.

Adliye Vekîli
Mahmud Es'ad

Ek 2

Musevî Ekalliyetler İçtimâ'-i Umûmîsi Mahzarı*

15 Eylül 1925

Adliye Vekâlet-i Celîlesi'ne

Diğer memalik-i mütemeddinede câri olduğu üzere dinin devlet işlerinden tefriki umdesinin ahîren kabûl ve i'lân buyrulması ve buna müteferri' olarak kâffe-i kavânin sırf lâik esaslara müsteniden vaz' ve takarrür eylemesi cihetiyle Musevîlere müteallik hukûk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiyenin keyfiyet-i tesbîti noktasından husûle gelen vaz'iyet-i cedîde hakkında müdâvele-i efkâr maksadıyla bu kere hahambaşı efendinin taht-ı riyâsetinde olarak, rûhânî, cismânî ve umûmî mecâlis a'zâsıyla sâir mu'teberân-ı cemâatden mürekkeben hahamhânedede sûret-i fevk-al-âdede akd olunan içtimâ'da takarrür eden âtf-üz-zikr husûsâtı Hükûmet-i Âliyye-i Cumhûriyyemiz'e arz etmeği bir vecîbe add eyleriz.

Lozan Muâhedesi'nin 42'nci maddesi mücebince ekalliyetlerin örf ve âdetlerine müstenid ahkâmın muhtelit bir komisyon ma'rifetiyle tesbît edileceği muharrer bulunmuş ise de mezkûr muâhedenin hîn-i imzâsında Türkiye'de câri ve sırf esâsât-ı diniyye-i İslâmiyye'den muktebis bulunan ahkâm-ı şahsiyye ve âileviyyenin gayrimüslim ekalliyetlere tatbiki doğru olamayacağı hükûmet-i milliyemizce nazar-ı i'tibâra alınarak

* Mahzarlar Mecmuâsı ..., s. 11-12.

ekalliyetlerden her biri hakkında ahkâm-ı mahsûsa vaz' ve tatbîki bi-t-tensîb kabûl buyrulmuş idi. Hâl-bu-ki ahîren dinin dünya işlerinden tamamen tefrîk edilmesinin neticesi olarak bil-cümle kavânîn bilâ-istisnâ efkâr ve mülâhazât-ı diniyyeden mücerred ve sırf ihtiyâcât-ı memlekete ve terakkîyât-ı hukûkiyye-i hâzîrâyâ tevfiķan vaz' edilmekte bulunmasına nazaran Musevîlere mahsûs olarak hukûk-ı âileye dâir ahkâm vaz'ına lüzûm ve mahall kalmamış ve bil-akîs bu bâbda ahkâm-ı istisnâiyye vaz'ı Musevîlerin lâik esâsâta müstenid kavânîn-i şahsiyyenin füyûzâtından mahrûmiyyetlerini dâî' bulunacağı meczûm bulunmuştur. Esâsen tecrübe ve şahâdet-i tarihiyye ile sâbit olduğu üzere Musevîler buldukları memleketlerin inkılâbât-ı medeniyye ve içtimâiyyelerine bî-gâne kalmak şöyle dursun bil-akîs dâimâ âmil ve müessir olmuşlardır. Bundan başka, bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin intizâm-ı siyâsî ve umûmîsi dinin dünya işlerinden tamamen tefrîki umdesine istinâd ettiği göre kendilerini öteden beri bu vatanın öz evladından bi-hakkın addeden Musevîler, iş bu umde ile te'lîfine imkân mevcûd olmayan mârr-üz-zikr ahkâm-ı istisnâiyyenin haklarında tatbîkini vatandaşlığın îcâbâtıyla da kabil-i te'lîf görememektedirler. Ale-l-husûs ki der-dest-i tanzîm olan kavânîn-i şahsiyye memâlik-i mütemeddinde câri olan esâsâtdan ve medenî ve içtimâ'î ihtiyâcâtımızdan mülhem bulunacağı cihetle Türkiye'de sâkin bil-cümle Türklerin ve bu meyânda Türk Musevîler'in de ihtiyâcât-ı medeniyye ve içtimâ'îyyelerini tamamen tatmîn edeceğine şübhe yoktur.

Kaldı ki nikâh ve talâka müteallik husûsâtda hissiyât-ı diniyyelerini tatmîn etmek isteyecek olan Musevîler, Avrupa ve Amerika'da câri olduğu üzere Türkiye Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun te'yîd ettiği serbestî-i vicdân esâsına sığınarak, hükûmetin neşr edeceği lâik kanun ahkâmı dâiresinde ifâ-yı muâmele etdikten sonra makam-ı diniyyeleri olan hahambaşılığa mürâcaât ederek merâsim-i diniyyelerini ifâ ettirmelerine hiçbir mânî kanunu bulamayacağı bedîdârdır. Binâen aleyh ânif-üz-zikr esbân nazar-i i'tibâra alınarak Türk Musevîler'in sâir husûsât-ı medeniyyede olduğu gibi hukûk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiyye sahâsında dahi hükûmet-i cumhûriyyenin neşr edeceği lâik kavânîn ahkâmından müstefid kalmaları esbâbının istikmâli temenniyâtını ve bu vesîle ile de hükûmet-i cumhûriyyemize karşı olan lâ-yezâl hissiyât-ı minnet-dârânelerini arz eyleriz.

Ek 3

Ermeni Ekalliyetler İctimâ'-i Umûmîsi Mahzarı*

17 Ekim 1925

Türkiye Hükûmet-i Cumhûriyyesi Adliye Vekâlet-i Celîlesi'ne

Ma'rûz-ı çâkerleridir.

Türk millet-i necîbesini ya'ni Türkiye Cumhûriyet-i Mübeccelesi ahâlîsini terkîb eden anâsır-ı muhtelifeden biri de Türk Ermenileri olup asırlarca “millet-i sâdîka” unvânına nâil olmuş ve vatan-ı mukaddesemize merbûtiyyet-i kaviyye ve sadâkat-i kâmilelerini ve binâen aleyh saffet-i sadâkate bil-vücûh istihkakını, dâimâ âsâr-ı adîdesiyle fi'len isbât etmiş ve vatanın kadîm ve hakîki evlâdı sıfatıyla ba'd-ezîn dahî uhdesine müterettib vezâifin hüsn-i îfâsında zerre kadar kusur etmeyeceği der-kâr bulunmuşdur.

Büyük Millet Meclis-i Âlîsi'nce, memleketimizin Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nda, Ermeni unsuru Türklük câmi'âsı eczâsından olduğunun tasdik buyrulmuş olması Türk Ermenilerin cidden ve edediyyen medyûn-ı şükrân ve minnet bırakmışdır.

Saltanat-ı şahsiyye devr-i zâilinde, memleketimizin umûr-ı dünyevîyesini münhasıran ahkâm-ı diniyye-i İslâmîyye'den muktebis kavânîn ile idâre olunagelmış iken cumhûriyet-i mübeccelemiz devr-i mes'ûdunda, umûr-ı diniyye, muâmelât-ı dünyevîyyeden, kâmilten tefrîk ve temyîz edilerek bil-cümle ahkâm ve kavânînin lâik (Laique) şekilde vaz' ve tedvîni umde ittihâz buyrulmuş ve bu da hastahâne ve eytamhâne gibi müessesât-ı hayriyyelerini ve kilisâlarına merbût mektebelerini altmış beş senedir Meclis-i Cismânî'ye merbût ve gayr-i rûhânîlerden müteşekkil mütevellî hey'etleri ma'rifetiyle idâre edegelerek hakîkaten lâik olduğunu fi'len isbât etmiş olan Ermeni unsurunun sürûr-ı azîmini müceb olmuş ve İsviçre gibi en medenî bir memleket kanun-ı medenîsinin memleketimizde tatbîki için komisyonlar ma'rifetiyle tercüme etdirilmekte olması da lâik Ermenilerin mesrûriyyet-i muhassalalarını tezyîd etmiştir.

Hükûmet-i mübeccele-i cumhûriyyemiz tanzîm buyuracağı hukûk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiyye kanununa Türk Ermenileri için ba'zı ahkâm-ı istisnâiyye ihzârı zımnında Lozan Ahidnâmesi'nin kırk ikinci maddesine tevfikân bir komisyon teşkil buyurmuş ise de ber-vech-i ma'rûz İsviçre Kanun-ı Medenîsi'nin memleketimizde tatbîki ahîren takarrür etmiş

* Mahzarlar Mecmuâsı ..., s. 15-16.

olmasına ve hükûmet-i cumhûriyyemizin vaz' buyuracağı kavânîn-i umûmiyyeye tâbi'iyet Türk Ermeniler için müceb-i müfâheret ahvâlinden bulunmasına ve bu gibi nikâh ve talâka müteallik husûsâtta hissiyât-ı diniyyelerini tatmîn etmek isteyecek Türk Ermenilerinin, Hükûmet-i Cumhûriyyemiz Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun te'yîd ve te'mîn buyurduğu serbestî-i vicdân esâsına sığınarak, diğer memalik-i mütemeddinede olduğu misüllü, hükûmetimizin vaz' buyuracağı lâik kanun ahkâmı dâiresinde nikâh-ı medenîyi akd ve icrâ etdirdikten sonra makam-ı dinîleri olan patrikhaneye bil-mürâcaât kavâid-i diniyyenin müsâade ve cevâzı dâiresinde nikâh-ı mezhebî merâsim-i diniyyesini dahî îfâ etdirmelerine bir gûnâ mâni' kanunu bulunamayacağına göre, hükûmetimizce neşr buyurulacak sâlif-üz-zikr hukûk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiyye kanununda, Türk Ermenileri için, ahkâm-ı istisnâiyye vaz'ına ihtiyâc-ı hakîki kalmamış olduğu bugün patrik kaymakamı efendinin taht-ı riyâsetinde olarak rûhânî ve cismânî meclisler a'zâsıyla mu'teberân ve mütehayyizândan bir hayli zevâtdan mürekkeben akd olunan Meclis-i Umûmî içtimâ'ında takarrür ettiğini arz ve hükûmet-i cumhûriyyemize lâ-yezâl hissiyât-ı minnet-dârâne ile merbût olan ve hükûmetimizi yegâne hâmi ve penâh tanıyan Türk Ermenilerin hüsn-i teveccühât-ı kadîmeden mahrûm bırakılmamasını halâs-kerân-ı zî-şân hazerâtının adâlet-i bâhir-i vatan-perver-ânelerinden hassaten istirhâm ve niyâz ederiz. Fermân hazret-i veliyy-ül emrindir.

Ek 4

Rum Ortodoks Ekalliyetler İçtimâ'-i Umûmîsi Mahzarı*

27 Kasım 1925

Adliye Vekâlet-i Celîlesi'ne

Lozan Muâhede-nâmesi'nin 42'nci maddesinin birinci fıkrası mücebince İstanbul'daki Rum ekalliyetinin de diğer ekalliyetler misüllü hukûk-ı âile veyâ ahkâm-ı şahsiyyelerine müteallik mevâddın ta'yîn ve tesbîti bir komisyon-ı mahsûsa havâle buyurulmuş idi. Hâl-bu-ki cihânı hayretler içinde bırakan inkılâbât-ı ahîremize nazaran artık bu bâbda ahkâm-ı istisnâiyye vaz'ı edüb etmeyeceği mes'elesinin nezâketi dolayısıyla görülen lüzûm üzerine ibtidâen yirmi iki kişilik bir komisyon teşkil edilmiş ve bunun da saffet ve salâhiyyeti mevzû'-i bahs edilince İstanbul'da meskûn Rum ekalliyetinin

* *Mahzarlar Mecmuâsı ...*, s. 21.

buldukları mahallâtın intihâb sûretiyle gösterdiği ve zîrde mümzî mümessilleri bugün heyet-i müteşebbise ile birlikde akd eylemiş olduğumuz içtimâ'-i umûmîde sebep-i da'vet olan mes'ele-i mezkûre devr ü derâzâne müzâkere edildi.

Türk milleti de, bizler de o kitle-i muazzamanın eczâsından bulunuyoruz, asr-ı hâzır ile kabil-i te'lif olmayan yüzlerce senelik an'ânâtdan tecerrüd ederek garb medeniyetine doğru kemâl-i şevk ve hevâhişle ve tekâmîl-i mevcûdiyyetle koşmakta bulunmuş, ve bu meyânda Avrupa kanunlarının en mücedded ve mükemmeli olan İsviçre Kanun-ı Medenîsi'nin tercümesi ile memleketimizde tatbîkini emr eylemiştir. İşte bu Türk milletinin gösterdiği şu azm-i azîm karşısında ve lâ-siyemmâ gerek Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'muzda ve gerek diğer kavânîn ve nizâmâtımızda müsâvât-ı tâmmе esâsının kabul edilmiş olmasına rağmen ekalliyetimizin kalkul da kendisi için ahkâm-ı istisnâiyye talebinde bulunması muvafık-ı hâll ve maslahat olmadıktan kat'-i nazar mezkûr kırk ikinci maddenin birinci fıkrasının sebep-i vesâiki zâil olmuş zîrâ bu bâbdaki ahkâm-ı şer'iyeye yerine İsviçre Kanun-ı Medenîsi der-dest-i tedvîn bulunmuş ve ale-l-husûs akd-i nikâh ve fesh-i nikâh husûslarında kanun-ı medenî-i mezkûrun tatbiki ile i'tikadât-ı diniyyeye müdâhâle bulunmayıb bil-akis her Ortodoks evvel-emirde nikâh-ı medenîyi icrâdan sonra kendi kilisâsında kavâid-i diniyyesi vechle nikâh ve talâk ve sâir merâsim-i mezhebiyyesini yapmak husûsunda muhtâr bırakılmış ve binaen aleyh her mu'tekidin bunu esâs ittihâz ederek ona göre muâmelâtını tedvîr eylemesi husûsunda salâhiyyeti tâmmeyi hâiz bulunmuş olacağına göre der-dest-i tedvîr bulunan kavânîn-i umûmiyyenin ahkâm-ı şahsiyye ve hukûk-ı âile fasıllarında Rum ekalliyeti için ahkâm-ı istisnâiyye vaz'ına lüzûm görülmediğini arz ile berâber Türklük câmiâsı etrâfında toplanan ekalliyetimizin niam-ı adâlet ve müsâvatla terfîhi hakkındaki âmâl-i hayr-hâhânenin sevâbıki misüllü devâmına himem-i vâlâlarının ibzâlini istidâ' ve istirhâm eyleyiz.

Ek 5

Protestan Ekalliyetler İçtimâ'-i Umûmîsi Mahzarı*

23 Ekim 1925

Türkiye Cumhûriyeti Adliye Vekâlet-i Celîlesi'ne

Muhterem Efendim Hazretleri

Saltanat-ı şahsiyye devr-i zâilinde memleketimizin umûr-ı dünyeviyyesi münhasıran ahkâm-ı diniyye-i İslâmîyye'den muktebis kavânîn ile idâre olunagelmîş iken cumhûriyyet-i mübeccelemiz devr-i mes'ûdunda umûr-ı diniyye, muâmelât-ı dünyeviyyeden kâmilten tefrîk ve temyîz edilerek bil-cümle ahkâm ve kavânînin lâik (Laique) şekilde vaz' ve tedvîni umde ittihâz buyrulmuş ve İsviçre gibi en medenî bir memleket kanun-ı medenîsinin memleketimizde tatbîki için komisyonlar ma'rifetiyle tercüme etdirilmekte olması şâyân-ı şükrân ahvâlden bulunmuşdur.

Hükûmet-i mübeccele-i cumhûriyyemiz bu kere tanzîm buyurulacak hukûk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiyye kanununda Protestanlar hakkında da ba'zı ahkâm-ı istisnâiyye ihzârı zımında Lozan Ahidnâmesi'nin 42'nci maddesine tevfiğ muâmele edilmesi mukayyed ise de ber-vech-i ma'rûz İsviçre Kanun-ı Medenîsi'nin memleketimizde tatbîki ahîren takarrür etmiş olmasına ve nikâh ve talâka müteallik husûsâtda hissiyât-ı diniyyelerini tatmîn etmek isteyecek Türk Protestanların hükûmet-i cumhûriyyemiz Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun te'yîd ve te'mîn buyurduğu serbestî-i vicdân esâsına sığınarak, diğerk memâlik-i mütemeddinede olduğu misüllü, hükûmetimizin vaz' buyuracağı lâik kanun ahkâmı dâiresinde nikâh-ı medenîyi akd ve icrâ etdirdikten sonra makam-ı dinîlerine bil-mürâcaât nikâh-ı mezhebî merâsim-i diniyyesini dahî ifâ ettirmelerine bir gûna mâni'-i kanûnî bulunamayacağına göre hükûmetimizce neşr buyrulacak sâlif-üz-zikr hukûk-ı âile ve ahkâm-ı şahsiyye kanununda Türk Protestanlar için ahkâm-ı istisnâiyye vaz'ına ihtiyâc-ı hakîki kalmamış olduğu, bu kere cemââtimiz hey'et-i idâresiye bir hâyli mu'teberândan mürekkeben akd olunan meclis-i umûmî içtimâ'ında takarrür etdiğini arz ve cemâât-i âcizânemizin nâiliyyetiyle mübâhî olduğu hüsn-i teveccühât-ı mahsûsânın devâm ve bekasını istihâm eyleriz efendim hazretleri.

* Mahzarlar Mecmuâsı ..., s. 27.

Ek 6

Ermeni Katolik İçtimâ'-i Umûmîsi Mahzarı*

19 Nisan 1926

Hey'et-i Vekîle Riyâset-i Celîlesi'ne

[Adliye Vekâleti delâletiyle]

Türk millet-i necîbesi anâsırı meyânında bulunmak şerefine nâil olan Ermeni Katolik cemââti öteden beri hükûmete lâ-yezâl revâbitla merbût bulunmuş ve fart-ı sadâkatle arz-ı hizmet etmiş ve bil-mukabele mazhar-ı lûtf ve inâyet olmuş ve me'lûfi olduğu sadâkati isbât için de dâimâ müterakkıb-ı firsât bulunmuşdur.

Harb-i Umûmî'yi müteâkib Lozan'da içtimâ' eden milletler meclisince devletimiz kavânînin esâsât-ı diniyye ve şer'iyeye müstenid olduğunu nazar-ı dikkate alarak sulh muâhedesinde gayrimüslim anâsırın hukûkunu te'mîn maksadıyla ba'zı mevadd ilâvesine lüzûm görülmüşdü. Hâl-bu-ki Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul buyrulan ve ahîren neşr edilen Türk Kanun-ı Medenîsi müslim ve gayrimüslim beynindeki farkları tamâmen ref' ve izâle etmiş ve seyyanen istifâdelerini te'yîd ve te'mîn etmiştir. Şu hâlde Ermeni Katolik cemââtimizin başka bir emel ve arzûsu yokdur ve olamaz. Bâ-husûs ki bundan kırk sene mukaddem hükûmetin tasdîkine iktirân etmiş bir nizamnâme-i dâhilî mücebince cemââtimizin mu'teberânı tarafından intihâb edilmiş bir meclisi idârenin ta'yîn edildiği komisyonlar ma'rifetiyle kilisâ emlâki, hastahâne, eytamhâne, mekteb ve kabristan gibi müessesât-ı diniyye ve hayriyye idâre olunmakta ve ancak esâsât-ı cedîde-i hâzırâya nazaran şâyân-ı ta'dîl görülecek nukat tashîh ve ikmâl olunarak tasdîk-i âlîye arz olunacaktır. Binaen aleyh hükûmet-i mübeccele-i cumhûriyyemizce ahkâm-ı garbiyye esâsâtından ve en yüksek bir medeniyetin mahsûlü olan İsviçre Kanun-ı Medenîsi'nden mülhem bir kanun-ı medenînin kabulünü cemââtimiz derîn bir samimiyyet ve kemâl-i meserretle selamlar, husûsiyle ki Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu serbestî-i vicdânî tâm ve kemâl olarak ve mensûb bulunduğumuz Katolik mezhebinin âmîr bulunduğu evâmir ve farâiz-i diniyyenin ifâsını te'mîn eylemekte bulunduğu gibi ahîren neşr edilen Kanun-ı Medenî şahsî ve mezhebî serbestîmizi bi-tamâmihâ te'yîd etmekde bulunmuşdur ve öteden beri hissîyât-ı sâdık-ânesiyle temeyyüz eden ve dâimâ kâffe-i ahkâm ve evâmir-i devlet ve hükûmeti

* Mahzarlar Mecmuâsı ..., s. 29.

mutâvaat-ı kâmile ile şeref telakki eden cemââtimiz bundan böyle dahî harekât-ı sâdık-ânesiyle hükûmet-i cumhûriyyemizin mazhar-ı teveccüh ve i'timâdı olduğundan emîn ve her husûsda ahkâm-ı adâletden müstefid olacağı bedîhidir. Binaen aleyh Lozan Muâhedenâmesi'nde ekalliyet için mevzû' olub el-yevm ihtiyâc kalmadığı bedîdâr bulunan ahkâm-ı ma'rûzânın bî-lüzûm olduğuna kâni' bulunduğu iş bu mahzarımızla arz ve bu münâsebetle hissiyât-ı sadâkat ve ta'zîm-kârânemizi te'yîd ve te'kid ederiz efendimiz hazretleri.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Yer nr: 490, 01, 0, 0 Fon Kodu: 608, 107, 2, 0,

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.), Kutu No.: 1/189 (50-3), Fihrist No.: 48.

Resmî Yayınlar

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997)

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 5, (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1931)

Lozan Barış Konferansı – Tutanaklar, Belgeler, Takım: II, Cilt: 2, Çev. Seha L. Meray, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970)

Mahzarlar Mecmuâsı – Gayrimüslim Ekalliyetlere Mensüb Türk Tebaasının Ahdî Haklarından Ferâgatleri (Lozan Muâhedesini: Madde 42), (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1926)

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 4, Toplantı: 1.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: 5, İçtima Senesi: 3, Cilt: 26, (Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1960)

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

Resmî Ceride – Resmî Gazete

Vakit

Vatan

Tanin

Tevhid-i Efkâr

The New York Herald

(Gazetelerin tarih ve numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

Eserler

AHMET REŞİT. *Ekalliyetlerin Himayesi*, (İstanbul: Matbaa-i Ebuuziyya, 1933)

AKTAR, Ayhan. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000)

BALİ, Rıfât N. *II. Dünya Savaşında Gayrimüslimlerin Askerlik Serüveni: Yirmi*

Kur'a Nafia Askerleri, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008)

_____. *1934 Trakya Olayları*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009)

_____. (Derleyen), *Varlık Vergisi: Hatıralar – Tanıklıklar*, (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012)

BİRSEL, Haktan. *Lozan'dan AB Sürecine Türkiye'nin Azınlık Politikaları*, (İstanbul: IQ Kültür- Sanat Yayıncılık, 2011)

KAYRA, Cahit. *Savaş, Türkiye ve Varlık Vergisi*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011)

KENANOĞLU, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi – Mit ve Gerçek*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007)

ORAN, Baskın. *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015)

SOYSAL, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000)

Makaleler

DİNÇKOL, Bihterin Vural. – IŞIK, Alper, “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, s. 21, (2015), 13-41.

ERYILMAZ, Bilâl. – BEKTAŞ, Mücahit, “Lozan Perspektifinden Türkiye’de Azınlık Politikaları (1923-2016)”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, c. 5/2, (2017), 25-50.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan. “Mondros Mütarekesi’nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXV/75, (2009), 575-605.

MÜEZZİNOĞLU, Ersin. “Hilafetin Kaldırılması Sonrası Patrikhaneler ve Hahambaşılık Tartışmaları”, *International Journal of Social Science*, c. IV/46, (2016), 111-127.

Tezler

ERTAN, Semi. “An Armenian at the Turkish Parliament in the early Republican Period: Berç Türker – Keresteciyan (1870-1949)”, (*Yüksek Lisans Tezi*, Sabancı Üniversitesi, 2005)